

ՄԿՐՏԻՉ ԽՐԻՄՅԱՆԻ 1904 Թ. ՄԱՅԻՍԻ 30-Ի ՆԱՄԱԿՆԵՐԸ
ՖՐԱՆՍԻԱՅԻ ՈՒ ԱՄՆ-Ի ՆԱԽԱԳԱՀՆԵՐԻՆ՝ ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ
ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ԲԱՐԵՆՈՐՈԳՈՒՄՆԵՐԻ ՀԻՄՆԱՀԱՐՑԻ
ՀԱՄԱՏԵՔՍՈՒՄ*

ԳԱՅԱՆԵ ՄԱԽՄՈՒՐՅԱՆ, ԱՆՈՒՇԱՎԱՆ ԶԱՔԱՐՅԱՆ

Բանալի բառեր՝ Մկրտիչ Խրիմյանի նամակները, Արևմտյան Հայաստան, Օսմանյան կայսրություն, բարենորոգումներ, կոտորածներ, 1904 թ. Սասունի ինքնապաշտպանություն, Թեոդոր Ռուզվելտ, Էմիլ Լուբե, Էդվարդ VII, Հովսեփ Սարաճյան, Սահակ Այվազյան, Անդրանիկ Օզանյան, Գևորգ Զաուլ, Գեղամ Տեր-Վարապետյան:

Ամփոփում

1878–1904 թվականներին և, հատկապես, 1895 թվականից անդիջում պայքար էր ընթանում Մեծ տերությունների կողմից Օսմանյան կայսրության լծի տակ հեծող Արևմտյան Հայաստանում բարենորոգումներ իրականացնելու և այդ գործընթացները խաթարելուն հետամուտ Բ. Դաան միջև: Մեծ Բրիտանիան, Ֆրանսիան և Ռուսաստանը, չնայած հակասություններին և մրցակցությունը, համատեղ ծրագրեր էին մշակում Օսմանյան կայսրությունում կապիտալիստական հիմքեր ստեղծելու համար: 1895 թ. մայիսի 11-ին Կ. Պոլսում ստորագրված հայտնի հուլիսի 1-ի պայմանագրի դեպքում Զ. Կարրին, Պ. Կամբոնը և Ա. Նելիդովն Արևմտյան Հայաստանը դիտարկում էին որպես վարչական մեկ միասնական միավոր, որը պետական քաղաքականություն էր պահպանում: Եր ազգային, տնտեսական և ազմիրնիստրատիվ ճնշումների: Բ. Դաուդը, չցանկանալով անգամ տարրական օրենքներով սահմանափակել հայերի անասանձ շահագործումը, իրեն պարտադրվող նորամուծությունները փոխարինեց Արևմտյան Հայաստանը հայաթափելու ու տեղաբնիկներին հողից զրկելու քաղաքականությամբ. այն դարձավ քրդական ցեղերի, ոստիկանության ու կանոնավոր բանակի ամենավայրագ բռնությունների թիրախ: Հայերի կյանքի, ունեցվածքի և տեղաշարժի համար նույնիսկ նվազագույն անվտանգություն չկար: 1894–1896 թթ. համիդյան զանգվածային ջարդերից հետո՝ 1904 թ. հունվարի 23-ից մայիսի 14-ը, այնուհետև մինչև հուլիսի 18-ը, այս քաղաքականության գոհը նորից դարձավ Սասունը, որտեղ հայկական փոքրամասնությունը ինքնապաշտպանական ջոկատները փորձում էին պետական տեռորից պաշտպանել 30 հազար հայերի¹:

* Ներկայացվել է 11. XII. 2024 թ., գրախոսվել է 20. II. 2025 թ., ընդունվել է տպագրության 27. III. 2025 թ.:

¹ 1894–1914 թթ. Սասունի վարչական միավորի 156 գյուղերում ու ավաններում հայերի թիվը 40 հազարից նվազել է մինչև 24.233 հոգի, իսկ վարչական միավորի

Զգուշորով օգնել իր ժողովրդին՝ Մկրտիչ Խրիմյանը 1876 թ. ներգրավված էր բարեփոխումների պետական ծրագրերի մշակման գործում: 1878 թ. հունիսի 13-ից հուլիսի 13-ը նա, որպես պատվիրակության ղեկավար, փաստաթղթեր է ներկայացրել Բեռլինի վեհաժողովի մասնակիցներին: Սասունի վրա օսմանյան բանակի հարձակման ընթացքում՝ 1904 թ. մայիսի 30-ին, կաթողիկոսը նամակներ է գրել և պատվիրակություն ուղարկել Ֆրանսիայի նախագահ Էմիլ Լուբեի, Մեծ Բրիտանիայի թագավոր Էդվարդ VII-ի և ԱՄՆ նախագահ Թեոդոր Ռուզվելտի մոտ: Հունիսի 1-ին Խրիմյանը նամակ է գրել նաև Ռուսաստանի կայսր Նիկոլայ II-ին: Հիմնվելով 1895 թ. մայիսյան հուշագրի վրա՝ Մկրտիչ Ա-ն ձևակերպեց բարեփոխումների նվազագույն պահանջները և խնդրեց, որ Մեծ տերությունները վերահսկեն իրագործվելիք բարենորոգումների կատարումը: 1904 թ. հուլիսի 18-ին Սասունում տեղի ունեցող իրադարձություններին հետևող եվրոպացի երեք հյուպատոսներին նման պահանջագիր ներկայացրեցին ինքնապաշտպանական ուժերի հրամանատարներ Անդրանիկ Օզանյանը, Գևորգ Չաուշը և Գեղամ Տեր-Կարապետյանը:

Նույն թվականի հուլիսի 16-ին, օգոստոսի 10-ին և սեպտեմբերի 28-ին Մկրտիչ Խրիմյանի կազմած պատվիրակության անդամները՝ արքեպիսկոպոսներ Հովսեփ Սարաճյանն ու Սահակ Այվատյանը, Փարիզում, Լոնդոնում և Վաշինգտոնում կաթողիկոսի խնդրագիր-նամակները հանձնեցին այդ երկրների ղեկավարներին: Դրանք վկայում էին ինչպես իրավիճակն Արևմտյան Հայաստանում փոխելու անհրաժեշտության, այնպես էլ այն մասին, որ հայ ժողովուրդը գտնվում էր անպաշտպան և ծայրահեղ վտանգավոր վիճակում: Սակայն Հայրիկի նամակները ցանկալի արդյունք չտվեցին. տերությունների ղեկավարները և, մասնավորապես, ԱՄՆ նախագահ Թ. Ռուզվելտը գիտակցում էին, որ Օսմանյան կայսրությունը բարեփոխումներ չի իրականացնի առանց արտաքին ուժով պարտադրված հսկողության:

Նախաբան

Արևմտահայության անմխիթար վիճակն ու դրա բարելավումն այն հիմնախնդիրն էր, որն ուղեկցել է Մկրտիչ Խրիմյանին ողջ կյանքում²: 1876 թ. օսմանյան պետության պատվերով կազմած «Ծրագիր բարենորոգման» աշխատության հեղինակը³ քաջաձանոթ էր Մեծ տերությունների կողմից թուրքական իշխանությունը բարենորոգելու ճիգերին: 1878 թ. մայիսի 30-ին կնքվում է Արևմտյան Հայաստանի մասին ռուս-բրիտանական համաձայնագիրը, որում ներառված էին Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքության և Մկրտիչ Խրիմյանի առաջարկները: Նկատենք, որ Բեռլինի վեհաժողովից առաջ կնքված անգլո-թուրքական համաձայնագրով և վեհաժողովի պայմանագրով ռուսական ռազմական գործողությունների ղեկավարում Մեծ Բրիտանիան առանձնում էր Օսմանյան կայսրության պաշտպանությունը⁴:

սահմանից դուրս գտնվող 53 գյուղերով հանդերձ կար 46–50 հազար հայ (տե՛ս, մասնավորապես, Kévorkian. 2001, 42–43):

² Տե՛ս Լեո. 2014:

³ Խրիմեան Հայրիկ. 1909:

⁴ “The Globe” (London), 14 June 1878; 28 June 1878; “The Spectator” (London), 22 June 1878; Woodward. 1920, 15–16; Sumner. 1937, 646–649; Сборник договоров России с другими государствами 1856–1917. 1952, 177–178.

Միաժամանակ Մկրտիչ արքեպիսկոպոս Խրիմյանից, Փարիզի Հայկազյան վարժարանի նախկին տնօրեն, խմբագիր ու դրամատուրգ Խորեն Նար-Պեյից (Գալֆայան), թարգմանիչ Մինաս Չերազից ու մանկավարժ Ստեփան Փափազյանից կազմված պատվիրակությունն այցելում էր Եվրոպայի մայրաքաղաքներ ու փաստաթղթեր, ներկայացնում իր ժողովրդի աղետալի վիճակի մասին⁵։ Հայտնի է, որ Բեռլինի վեհաժողովում չի քննարկվել ինքնավարության մասին հայերի ծրագիրը, իսկ պայմանագրի 61-րդ հոդվածն անորոշ է անդրադարձել հնարավոր փոփոխություններին։ Իրականում Օսմանյան կայսրությունը չափազանցված չէր սահմանափակել իր իշխանությունը, ուստի Մեծ տերությունների նորամուծությունները դատապարտված էին տապալման⁶։ Բ. Դուռը հայաթափությունամբ էր պատասխանում իրեն առաջարկված բարենորոգումներին ծրագրին։

Ի պատասխան 1894 թ. Սասունում իրականացված համիդյան կոտորածներին՝ 1895 թ. մայիսի 11-ին Մեծ Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի դեսպանները Բ. Դուռն են ներկայացրել մեկ ազգային միավոր հանդիսացող Արևմտյան Հայաստանում վարչական բարենորոգումների գործադրման նախագիծը։ Ըստ դրա՝ ստեղծվելու էին հայկական վարչություն, ոստիկանություն ու ժանդարմերիա։ Բնակչությունը ստանալու էր անձի և սեփականության անվտանգություն, դատարան դիմելու, բռնազավթված հողի վերադարձի երաշխիք, բռնի դավանափոխությունից զերծ մնալու, Սասունում, Տավուրիկում և ամենուրեք կրած վնասների հատուցում ու ինքնապաշտպանության իրավունք⁷։

Վերոհիշյալ ծրագիրը, սակայն, միայն սաստկացրեց Արևմտյան Հայաստանում հայաթափությունը, տեղաբնիկների հողի զավթումը և մահմեդականներով վերաբնակեցումը։ Զորքերը, ոստիկանությունն ու քրդական ցեղերը մշտապես հարձակվում էին հայկական բնակավայրերի վրա, որտեղ սպանությունները, բանտարկությունները, թալանն ու բռնությունները դարձել էին պետական քաղաքականություն։ Ու քանի որ մայիսյան հուշագիրն ավելի ընդգրկուն էր ու համապարփակ, օսմանյան հակահայ քաղաքականությունն էլ ծավալվեց երկրով մեկ՝ Սասունից մինչև Ալաշկերտ ու Կ. Պոլիս։ Բ. Դուռն գործելաձևը վկայում էր, որ ռազմազրավման սկզբունքը դավանող օսմանյան բռնատիրությունը մտադիր չէ իրականացնել բարենորոգումներ⁸։

Արևմտահայության կոտորածը հատկապես դաժան էր Սասունում, ուր

⁵ Ս ի մ ո ն յ ա ն. 1996, 199–200, Կ ի ր ա կ ո ս յ ա ն. 1999, 50–51, Կ ո ս տ ա ն դ յ ա ն. 2008, 434, Махмуриян. 2018, 51.

⁶ Woodward. 1920, 43–45; Сборник договоров России с другими государствами 1856–1917. 1952, 205–206; Blake. 1967, 644; Feuchtwanger. 2000, 192; Լ և ո. 2014, 61–65:

⁷ Affaires Arméniennes. 1897, 45–56; Լ և ո. 2014, 144–166, Hovannisian. 1971, 10; Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828–1923). 1972, 130–147, Киракосян. 1990, 51–52.

⁸ 1895 թ. դեկտեմբերին սուլթան Աբդուլ Համիդը հայտարարեց, թե հայկական հարցը պետք է լուծվի կոտորածով (տե՛ս Douglas. 1976, 125):

1904 թ. հունվարի 23-ից մայիսի 14-ը, այնուհետև՝ մինչև հուլիսի 18-ը⁹ չէին խնայում ո՛չ կանանց, ո՛չ երեխաներին, ո՛չ էլ ծերերին: Ոճրին մասնակցել էր օսմանյան 4-րդ բանակային կորպուսի 12 հազար թուրք՝ 18 հրանոթով ու 5 հազարանոց քրդական զորք¹⁰: Նրանց դիմադրել են ինքնապաշտպանական ջոկատները՝ 200 մարտիկով շուրջ 1.000 զինված գյուղացիների աջակցությամբ:

Կաթողիկոս Մկրտիչ Խրիմյանի 1904 թ. մայիսի 30-ի նամակը ԱՄՆ նախագահ Թեոդոր Ռուզվելտին

Սասունում տիրող իրավիճակից ելնելով՝ կաթողիկոս Մկրտիչ Խրիմյանը 1904 թ. մայիսի 30-ին անձնական նամակներ է հասցեագրել Ֆրանսիայի, Մեծ Բրիտանիայի և ԱՄՆ-ի առաջին դեմքերին: Հունիսի 1-ին նա ուղերձով դիմել է Ռուսաստանի կայսր Նիկոլայ II-ին: ԱՄՆ նախագահ Թ. Ռուզվելտին հղած նամակը շարադրված է անգլերեն, իսկ Ֆրանսիայի նախագահ է. Լուբեին հասցեագրված տեքստը՝ հայերեն: Ընդհանուր բովանդակությամբ հանդերձ այդ նամակներն ունեն ոճական որոշ տարբերություններ:

Ստորև գիտական շրջանառության մեջ ենք դնում Խրիմյանի նամակը Թ. Ռուզվելտին ըստ արխիվում պահված անգլերեն տարբերակի ու դրա թարգմանությամբ¹¹.

«ՆՈՐԻՆ ԳԵՐԱԶԱՆՑՈՒԹՅՈՒՆ ԹԵՈԴՈՐ ՌՈՒԶՎԵԼՏԻՆ՝ ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ՄԻԱՑՅԱԼ ՆԱՀԱՆԳՆԵՐԻ ՆԱԽԱԳԱՀԻՆ

Տիար, Հայկական եկեղեցին, որը հնագույններից մեկն է Արևելքի եկեղեցիներից, ընդունեց քրիստոնեությունն արևելյան այլ ազգերից առաջ, և դար ի վեր նրա թագավորներն ու պոնտիֆիկոսները պատերազմներ էին մղում մահմեդականության ու կրակապաշտության դեմ: Կորցնելով սեփական անկախությունը՝ մեր ազգը սկզբից իր դռները բացեց դեպի Հեռավոր Արևելք՝ Հնդկաստանից Ամստերդամ տարածված առևտրով: Հայ եկեղեցու հավատացյալն անձեռնմխելի

“TO HIS EXCELLENCY, THEODORE ROOSEVELT, PRESIDENT OF THE UNITED STATES OF AMERICA

Sir: The Armenian Church, one of the oldest Churches of the East, adopted Christianity before other Eastern Nations and for centuries her Kings and Pontiffs engaged in war against Mohammedanism and fire worship. After having lost her own independence, our nation first opened the doors into the Far East with her commerce which extended from India to Amsterdam. The faithful of the

⁹ Հայ ժողովրդի պատմություն. 1981, 476, 972, Պոդոսյան. 1985, 261, Հայկական հարց. հանրագիտարան. 1996, 403, Հայոց պատմություն. 2015, 45, 47, Պետոյան. 2016, 225, 234, 237:

¹⁰ Օսմանյան կառավարության տվյալները տե՛ս Correspondence Respecting the Asiatic Provinces of Turkey. 1904, 20.

¹¹ Վավերագիրը պահվում է ԱՄՆ Կոնգրեսի գրադարանի ձեռագրերի բաժնում, իսկ թվայնացումը կատարվել է Հյուսիսային Դակոտայի Դիքինսոնի համալսարանում. տե՛ս Letter from Khrimean Hayric, Catholicos of Armenia, to Theodore Roosevelt (1904), Theodore Roosevelt Papers, Library of Congress Manuscript Division, Theodore Roosevelt Digital Library, Dickinson State University, doc. № 156378 (ներբեռնվել է 2024 թ. հոկտեմբերի 5-ին):

պահպանեց կրոնը, որն ընդունեց Առաքյալների ժամանակից և Աստծո ողորմածությամբ առ այսօր պահպանել է իր լեզուն: Այսօր մեր ժողովուրդը նվիրված է մնում իր հավատքին ու հավատարիմ նրա տիրակալ ազգին: Մարդիկ ջանում են խաղաղաբար զարգանալ գիտության մեջ և արվեստներում, արհեստագործության ու երկրագործության մեջ, վաճառականության և պետական այն ծառայություններում, որոնք իրենց կառավարիչները վստահել են նրանց այնքան շատ, որքան ներում են հանգամանքները: Եվ այսօր՝ առաջընթացի և ազատության քսաներորդ դարի շեմին, մեր հուսահատ ժողովուրդն իր խոնարհ աղերսն է ներկայացնում Ձերդ Գերագանցությանը՝ նրանց հովվի տկար ձայնով, ու աղաչում Ձերդ Գերագանցության հզոր միջամտությունը թուրքիայում գտնվող Հայաստան Նահանգի ճնշված ու դժբախտ բնակչության օգտին:

Ձերդ Գերագանցությունը գիտի, որ Հայ ժողովուրդն իր ձայնը բարձրացրեց Բեռլինի վեհաժողովում՝ բողոքելով իրեն կեղեքող քրդերի, թուրքերի և չերքեզների դեմ: Այդ ձայնը հնչել է 1878-ին Եվրոպայի տերությունների առջև. այդ ժամանակ ես արքեպիսկոպոս էի և Կոստանդնուպոլսի նախկին պատրիարքը, ով պատվիրակված էր վեհաժողովին և առաջինն էի օսմանյան տիրապետության դեմ բողոքելու՝ մոտիկից իմանալով նրա ճնշումների, բռնակալության ու ոտնձգությունների գործողությունների մասին: Ես գնացի Եվրոպա Անգլիա ու Ֆրանսիա, Գերմանիա, Ավստրիա և Իտալիա, իսկ գործընկերս՝ արքեպիսկոպոս Խորեն Նար-Պեյր, գնաց Բուլսաստան, որտեղ դեռ թագավորում էր ցար Ալեքսանդր II Ազատարարը: Վեհաժողովն արդարացի համարեց մեր պահանջները, և ուժի մեջ մտավ Բեռլինի դաշնագրության 61-րդ հոդվածը:

Թող Ձերդ Գերագանցությանը հաճու լինի, չեմ ցանկանում հոգնեցուցիչ

Armenian Church have preserved intact the religion, they adopted at the time of the Apostles, and have, by God's grace preserved their language to the present time. Our people remain to-day faithful to their belief and faithful to the suzerain nation. They endeavored peaceably to progress, to the extent that circumstances permitted, in science and in the Arts, in handicrafts, in agriculture, in commerce, and such public offices as their Rulers entrusted to them. And to-day on the threshold of the twentieth century of progress and liberty our people, in despair, present their humble request to your Excellency by the feeble voice of their unhappy pastor, and beg the powerful intervention of your Excellency on behalf of the oppressed and unfortunate population of the Province of Armenia in Turkey.

Your Excellency knows that at the Congress of Berlin the Armenian people raised its voice in protest against their oppressors, the Kurds, the Turks, and the Tcherkesses. This voice was heard in 1878 before the Powers of Europe; at which time I was Archbishop and Ex-Patriarch of Constantinople, delegated to the Congress and the first to protest against Ottoman rule, knowing, from near at hand, its acts of oppression, tyranny and violation. I went through Europe, to England and France, Germany; Austria and Italy while my colleague, the Archbishop Khoren Nar Bey went to Russia where the Tsar Alexander II, the Liberator, was still reigning. The Congress found our claims just and Article 61 of the Treaty of Berlin was enacted.

լինել, բայց չեմ կարող թաքցնել այս բաների իսկությունը: Վերջին քառորդ դարի ընթացքում մեր խաղաղ հայերի վիճակը լավանալու փոխարեն գնալով դժվարացավ ու ավելի թշվառացավ ծանրացող հարկերից, բազմաթիվ բանտարկումներից ու սարսափելի տանջանքներից, աքսորից ու համատարած արտագաղթից: Ժողովուրդս նվազում ու մաշվում է կրկնվող և համընդհանուր կոտորածներով, նաև բռնի կրոնափոխություններով ու համակարգված բարբարոսություններով: Երեխաներն ու երիտասարդները չեն խնայվում, անարգվել է անթիվ երիտասարդ աղջիկների անմեղությունը, տերտերները մաշկվել են, մինչ երկիրը կարմրել է ծերերի արյունից, սուրբ հոգևորականներից շատերը խոշտանգվել են, իսկ անմեղ մարդկանց խնայողություններն ու սեփականությունները թալանվել: Կյանքի և գործունեության արմատը չորացվել է ու դրա կենսունակությունից հիմա սոսկ ստվեր է մնացել:

Վատթարագույնն այն է, որ պաշտոնյաները, զինվորները, քրդերն ու չերքեզները նույնպես չեն բավարարվում 1895-ին սկսված ու մինչև 1896-ը տևած իրենց իսկ հրահրած կոտորածներով: Նույնանման սարսափելի կոտորածներ իրագործվել են Բիթլիս նահանգի Սասունում և Մուշում, ու դրանք սպառնում են աստիճանաբար հեղեղել հայկական բոլոր նահանգները: Որպես Ընդհանրական և Առաքելական Հայաստանյայց եկեղեցու առաջնորդ և աշխարհով մեկ սփռված հայ ժողովրդի հոգևոր Հայր, կիսելով իմ զավակների բախտավորությունն ու նրանց տառապանքը և նահատակությունը, ինչպես և անտանելի համարելով իմ ժողովրդի վիճակը Թուրքիայում, նաև նախապես ու ճշմարտացիորեն ներկայացնելով իրադրության վշտալի իրականությունը, կուսցած լինելով իմ ուխտունահինգ տարիների բեռան տակ՝ խոնարհաբար աղաչում եմ Ձերդ Գերագնացության գերագույն բարութ-

May it please your Excellency, I do not wish to be tedious, but I cannot hide the reality of these things. During the last quarter of a century the state of our peaceful Armenians has become worse instead of better and more wretched by heavier and heavier taxes, by numerous imprisonments and horrible tortures, by exile and extensive emigration. My people are diminished and worn out by repeated and general massacres, and by forced conversion and by systematic barbarity. Children and youths are not spared, the innocence of numberless young girls has been outraged, priests have been flayed while the country had been reddened with the blood of old men, many venerable clergy tortured and the savings and property of an innocent people plundered. The sap of life and activity is dried up, and its present vitality is only a mere skeleton.

The worst thing is that the officials, soldiers, Kurds and Tcherkeses let loose, are not satisfied with the massacres which they provoke and which, begun in 1895, lasted till 1896. Horrible massacres of the same kind are perpetrated in Sassoun and Mush, in the Province of Bitlis and they threaten to gradually overflow all the Armenian provinces. As the chief of the Universal and Apostolic Armenian Church and as spiritual Father of the Armenian people scattered over the world, sharing the happiness of my children and their sufferings and martyrdom, and believing that the state of my people in Turkey is unbearable, and after having explained previously and truthfully the sorrowful reality of the situation, bent under the weight of my eighty five

յանը՝ բարձրացնել մարդասեր Ամերիկայի ամենագոր և բողոքող ձայնը՝ մահմեդական լծի տակ դաժանորեն ճնշված, տառապյալ ու անմեղ իմ ժողովրդի բարօրությունը երաշխավորելու համար:

Ձեմ ցանկանում ձգտել ո՛չ Արշակունյաց վերջին թագին, ո՛չ էլ Բագրատունիների թագավորական գալիստին կամ բարձրացնել Ռուբինյանների ձողը՝ ինչքան վերև Առյուծի, բայց ավելի շատ՝ խոնարհաբար հայցում եմ թե՛ թևացնել թալանված ժողովրդի վրա ծանրացած հարկային բեռը, վաճառականների ու այլոց ազատ երթևեկությունը մեր նահանգների խորքում և արտասահմանում, արտագաղթածների վերադարձն իրենց հարազատ երկիրը, թալանված սեփականության հատուցումը, բանտարկյալների ներումը, ապօրինությունների դեմ բողոքելու իրավունքը, վայրենի քրդերից, չերքեզներից, մահմեդական մոլեռանդներից անձնական պաշտպանության իրավունքը, և, վերջապես, որ քրիստոնյա տերությունները գուցե ունենան իրենց հսկողության նոր կանոնները:

Որպեսզի այս խոնարհ խնդրանքը հասնեի Ձերդ Գերազանցությունը, ես ընտրեցի երկու արժանավոր եկեղեցականների՝ Ամերիկայի, Հնդկաստանի և Պարսկաստանի հայ արքեպիսկոպոսներ տիար Սարաճյանին և տիար Այվատյանին: Հուսով եմ, Ձերդ Գերազանցություն, որ աղոթքս գուցե պատասխան գտնի Ձերդ Գերազանցության մարդասիրական զգացումներում, և Ամերիկայի հզոր կառավարության պաշտպանության ու միջամտության շնորհիվ իմ վշտալի ժողովուրդը գտնի մի փոքր խաղաղություն և ապահովություն, ինչի համար հավիտյանս երախտապարտ եմ մնալու:

Աղոթում եմ Ձերդ Գերազանցության կյանքի համար,

ԷՋՄԻԱԾԻՆ

Համայն Հայաստանի կաթողիկոս ՄԿՐՏԻԶ Ա.՝:

years, I humbly implore your Excellency to have the supreme kindness to raise the all-powerful and protesting voice of humanitarian America to assure the welfare of my suffering and innocent people now severely oppressed under the Mohammedan yoke.

I do not wish to seek either for the last crown of Arsacides or for the royal scepter of Bagratides; nor do I wish to raise the standard of the Lion surmounted by the Cross of the Rubenians, but most humbly to request the lightening of the burden of taxation that weighs down a despoiled people; the free circulation of merchants and others in the interior of our provinces and abroad; the return of emigrants to their native country; the restitution of raided property; the pardon of prisoners; the right to protest against iniquities; the right of personal defence against savage Kurds, Tcherkesses, Mohammedan fanatics, and finally that the Christian Powers may have new regulations under their control.

In order that this humble request should reach your Excellency, I have selected two worthy ecclesiastics, Monseigneur Saradjian and Monseigneur Ayvadian, Armenian Archbishops of America, India and Persia. I earnestly hope, your Excellency, that my prayer may find a response in your Excellency's humanitarian feeling, and thanks to the protection and intervention of the powerful Government of America my sorrowful people will find a little peace and security for which I shall forever remain grateful.

I pray for the life of your Excellency,

ETCHMIADZIN

Catholicos of all Armenia MKRTICH P'.

Մկրտիչ Խրիմյանի 1904 թ. մայիսի 30-ի գրավոր դիմումը Ֆրանսիայի նախագահ Էմիլ Լուբեին

Ստորև ներկայացնում ենք Մկրտիչ Խրիմյանի՝ 1904 թ. մայիսի 30-ին ուղղած գրավոր դիմումը Ֆրանսիայի նախագահ Է. Լուբեին¹².

«Նորին Բարձրապատվության

Պարոն Նախագահի Հանրապետության Ֆրանսիոյ

Տէր Նախագահ,

Մինն 'ի հնադարեան եկեղեցւոյն Արևելեան, որ քան զամենայն եկեղեցիս քրիստոնէական նախահաւատ հանդիսացաւ յԱրևելս և յընթացս դարուց և ժամանակաց իւրով մեծագործ Արքայիւքն և հեղինակաւոր Հայրապետութիւն մղեաց մարտս ընդդէմ կրակապաշտութեան և մահմէտականութեան և յետ կորուսանելոյն իսկ զիւրն սեփական անկախութեան, առաջին երաց զգրուես հեռաւորն Արևելից մեծափարթեամ վաճառականութեամբ, յաշխարհէն Հնդկաց մինչ յԱմստերդամ, եկեղեցին, ասեմ և ժողովուրդն որ պահեաց զիւր կրօն անաղարտ զոր ի սկզբանէ յԱռաքելականն անտի դարուցն ընկալաւ, պահեաց զիւր լեզուն զոր աստուածային իմն ընկալաւ հրաշիւք և եկաց մնաց ցայսօր հարազատ յիւրումն դաւանութեան, հաւատարիմ տիրող պետութեանց իւրոց և խաղաղ հետեւող միայն իւրումն զարգացման ըստ ներելոյ յանգամանաց ուսման, արհեստից, երկրագործութեան, վաճառականութեան և հաւատացեալն նման ի տիրողացն իւրոց պետական ծառայութեանց, այսօր ի մուտս քսաներորդ դարու լուսաւորութեան և ազատութեան, հասեալ 'ի ծայր աստիճան յուսահատութեան և վերջին շնչոյն ընդ ձեռն իմ և իմովս տկար ձայնիւ, որ եմ տարաբախտ հովիւ չարատանջ հօտին, արկանէ զխոնարհ աղերս իւր առաջի լուսամիտ և արդարադատ Ատենի Ձերումդ բարձրապատուութեան, խնդրելով զգօրաւոր ձայն միջամտութեան ազատն Ֆրանսիոյ առ յոյժ թշուառ և ճնշեալ վիճակ իւր որ 'ի հայկական նահանգս օսմանեան պետութեան:

Ձէ զանխուլ 'ի յիշատակարանաց հանրապետութեան Ֆրանսիոյ, ձայն բողոքոյ և խնդրանաց ազգին հայոց ի ձեռաց նեղչաց իւրեանց 'ի սահմանս Թիւրքիոյ, ընդ ձեռն վայրագ Քրդաց, Տաճկաց և Ձէրքէզաց, առաջին հնչեցաւ ի դրունս մեծ պետութեանց լուսաւորն Եւրոպիոյ 'ի 1878 ամին, յորժամ զուամարեցաւ Վեհաժողովն Բերլինի, և ես խնդրարկու էի որ յայնժամ իբրև մեծ Արքեպիսկոպոս և նախկին պատրիարք Կ. Պօլսոյ և առաջին բողոքաւոր առաջի օսմանեան պետութեան և գիտակ ամենայն ճշմանց և հարստահարութեանց, բռնութեանց և բռնաբարութեանց, շրջեցայ յԵւրոպայ, դիմեցի հանրապետութեան Ֆրանսիոյ, թագաւորութեան Անգլիոյ, կայսրութեանց Գերմանիոյ և Աւստրիոյ, թագաւորութեան Իտալիոյ, որպէս և ընկերակիցն իմ Արք-

¹² «Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի դիմումը» վերնագրի տակ՝ խմբագրութեան կողմից ասվում է. «Առաջ ենք բերում Ա. Հ. Կաթողիկոսի գրաւոր դիմումը Ֆրանսիական հանրապետութեան նախագահ Լուբեին, որ ներկայացւած է յատուկ պատգամաւորութեան միջոցով: Այդ խնդրագիրը պիտի ներկայացուի Բեռլինի դաշնագիրը ստորագրող միւս պետութիւններին, նաև Ամերիկայի Միացեալ Նահանգների նախագահին»: Հունիսի 1-ին Մկրտիչ Խրիմյանն ուղերձով դիմել է Ռուսաստանի կայսր Նիկոլայ II-ին: Այն էապես տարբերվում էր նրա նամակներից. դրա առաջին մասը կրկնվում է, սակայն չէին հիշատակվում ո՛չ հայոց հարստութիւնները, ո՛չ էլ բարենորոգումների որևէ դրույթ (տե՛ս Геноцид армян в Османской империи. 1982, 173–174):

եպիսկոպոսն Խորեն Նարբէյ Մեծին Ռուսիոյ առ ազատարար կայսեր Ալէքսանդր Բ-ի, որով և իրաւացի գտեալ վեհաժողովոյն զհայկական խնդիրն իմոյն ի դաշնադրութեան վեհաժողովոյն գյօղւածն վախճուն և մի երրորդն:

Տէր նախագահ՛հ,

Զհամարձակիմ ձանձրացուցանել զԲարձրապատուութիւն Ձեր երկարաբանութեամբ, այլ և զիսկութիւն իրացն չը կարեմ ծածկել, եթէ յընթացս քառորդ դարու առաւել ևս դժարացաւ և ծանրացաւ վիճակ խաղաղ հայ ազգաբնակչութեան քան եթէ թեթեւացաւ, ծանրացաւ նորանոր հարկօք, դժարացաւ անթիւ բանտարկութեամբ և աքսորանօք, ճնշեցաւ խիստ տանջանօք, վատթարացաւ մեծադրող դաղթականութեամբ, սպառեցաւ համազգային կոտորածովք, նւազեցաւ անթիւ կրօնափոխութեամբ, մաշեցաւ անթիւ բռնաբարութեամբ, ոչ խնայեցաւ մանկանց և պատանեաց, խլեցաւ պարկեշտութիւն կուսանաց, բիւրաւոր օրորողաց, ներկեցաւ երկիր արեամբ բազմամեայ ծերունեաց, պղծեցան առաջաստք բազմաթիւ հարսանց, մաշեցան կաշիք սրբանէր հոգեւորականաց, աւարեցան և յափշտակեցան բազմամեայ վաստակք և հարստութիւնք անմեղ ժողովրդեան և լքան ցամաքեցան իսպառ կեանք և կենդանութիւն նորա, որ կայ զարդիս իբրեւ կմախք ցամաքեալ և չորացեալ: Եւ որ աղետալին է, ոչ շատացեալ պաշտօնէիցն, գօրացն, սանձարձակ քրդաց և չէրքէզաց զկոտորածն ընդհանուր որ սկիզբն էառ յամին 1895 և տեւեց ցվերջն 1896 ամին, արդիս իսկ ծագեալ կայ նոյն վիճակ սոսկալի կոտորածին՝ ի սահմանս Սասնոյ, Մշոյ, ի նահանգն Բիթլիզայ և սպառնայ օր ըստ օրէ առնուլ զընդարձակ ծաւալ և տարածիլ ընդ ամենայն գաւառս հայկականս:

Ձերդ Բարձրապատուութիւն,

Իբրեւ գլուխ ընդհանրական և առաքելական եկեղեցւոյն Հայաստանեայց և իբրեւ հայր հոգեւոր փոքրաթիւ հայ ժողովրդեան որ ի սփիւռս աշխարհի, ուրախակից զաւակացս բախտաւորութեան և սգակից տառապանաց նոցին և չարչարանաց, անհնարին համարելով զներկայ կացութիւն հօտին իմոյ որ ի Թիւրքիայ, յետ պարզաբանելոյ զիսկութիւն իրացն և իրողութեանց ճշդութեամբ և ճշմարտութեամբ, գամ խոնարհ թղթովս և աղաչաւոր ձայնիւս բարձեալ յիմ վրայ զծանրութիւն ութսուն և հինգ ամաց և աղաչելով աղաչեմ զՁերդ վեհանձն ողորմածութիւն, բարձրացնել զհզօր և զազատարար ձայն պաշտպանութեան Մեծին և Մարդասէրին Յրանսիոյ ի պաշտպանութիւն և ի բարօրութիւն տառապեալ և անմեղ հօտին իմոյ որ ընդ լծով մահմէտականութեան:

Ոչ ի խնդիր ելանեմ կորուսեալ Թագին Արշակունեան թագաւորութեան հայոց, կամ ի գիւտ Գայիսոնին Բագրատունեաց և կամ ի բարձունս Առիւծադրօշ խաչին Ռուբինեան, այլ յոյժ համեստօրէն աղաչեմ զթեթեւցումն ծանրութեան հարկաց մերկացեալ ժողովրդեան, ազատ երթեկեկութիւն վաճառականաց և այլ դասակարգի ի ներքին նահանգս և յարտասահման, վերադարձ դաղթականաց և պանդխտոց ի հայրենի երկիրն իւրեանց և վերադարձ գրաւեալ կալւածոց նոցին, ներումն բանտարկելոց, ազատ պաշտպանութիւն իրաւանց և ազատ բողոքարկութիւնք ընդդէմ անիրաւութեանց, իրաւունք ինքնապաշտպանութեան հայոց ընդդէմ կամայականութեանց քրդաց, չէրքէզաց և մոլեռանդ մահմէտականաց և վերահսկողութիւն քրիստոնեայ պետութեանց ի գործադրութիւն նոր սահմանեալ կարգաց և վարչութեանց:

Վասն հասուցանելոյ զայս աղերս իմ խոնարհ յԱտեան պետութեան Ձերոյ,

կարգեցի ինձ նւիրակս երկուս յարժանաւոր եկեղեցականաց իմոց զՅովսէփին Սարաճեան արքեպիսկոպոսն հայոց Ամերիկայի և զՍահակն Այվատեան արքեպիսկոպոսն հայոց Պարսկա-Հնդկաստանի: Յուսալ յուսամ, Տէր Նախագահ, եթէ լսելի լիցին խնդիրք իմ առաջի մարդասիրութեան Ձերոյ և ի շնորհս ողորմած պաշտպանութեան և միջնորդութեան Մեծի Պետութեանդ, տառապեալ հօտն իմ գտցէ զվոքը ինչ ապահովութիւն և խաղաղութիւն, ոյր վասն և մնայցեմ առյաւէտ շնորհակալու և յոյժ խոնարհ աղօթարար վասն կենաց Ձերոց.

(Ստորագրւած)

յ30 մայիսի 1904 ամի
յԱրարատեան Մայր Աթոռ
ի Ս. Էջմիածին»¹³:

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ
ՄԿՐՏԻՉ ԱՌԱՋԻՆ
(Կնիք հայրապետական)

Նկատենք, որ բողոքելով երկրի ամայացման ու իր ժողովրդի բնաջնջման դեմ՝ Մկրտիչ Ա. կաթողիկոսի նամակներում արձանագրված է ութ հիմնական պահանջ, որոնք մասամբ կրկնում են 1895 թ. մայիսյան հուշագիրը: Հայրապետը մի կողմ է թողել 40 հոդվածից բաղկացած ծրագրի երկրորդ մասը՝ վարչական միջոցառումներ պարունակող «Բարենորոգումների նախագիծը» ու կենտրոնացել է հուշագրի հիմնական 12 կետերից՝ 3–9-րդ և 11-րդ կետերի վրա: Նրա պահանջները վերաբերում էին հարկերի պակասեցման, առևտրի հնարավորության ու ճանապարհներով երթևեկելու ազատության, զաղթականների անվտանգ տունդարձի, նյութական կորուստների հատուցման, ձերբակալվածների ներման, դատարան դիմելու, ինքնապաշտպանության իրավունքի, ինչպես նաև՝ Մեծ տերությունների կողմից բարենորոգումների հսկողությանը¹⁴:

Մկրտիչ Խրիմյանի պատվիրակները՝ արքեպիսկոպոսներ Հովսեփ Սարաճյանի և Սահակ Այվատյանի ուղևորությունը Ֆրանսիա, Անգլիա ու ԱՄՆ

Համաձայն կաթողիկոս Մկրտիչ Խրիմյանի վերը բերված խնդրագիր-նամակների՝ արքեպիսկոպոսներ՝ Ամերիկայի թեմի առաջնորդ Հովսեփ Սարաճյանից ու Հնդկաստանի և Պարսկաստանի թեմի առաջնորդ Սահակ Այվատյանից կազմված պատվիրակությունը 1904 թ. հուլիս–սեպտեմբեր ամիսներին մեկնել է ուղևորության, նախ՝ Եվրոպա, ապա՝ ԱՄՆ: Հուլիսի 16-ին նրանց ընդունել են Ֆրանսիայի արտաքին գործերի նախարար Թ. Դելկասսեն և նախագահ է. Լուբեն: Դելկասսեն հետ զրույցի ընթացքում հոգևորականները 30 հազար ֆրանկ են հանձնել նախարարին՝ իրենց հյուպատոսարանի միջոցով հայ եկեղեցու օգնությունը Սասունի բնակիչներին բաժանելու համար: Այնուհետև Լոնդոնում պատվիրակները հանդիպումներ են ունեցել Քենտերբերիի արքեպիսկոպոս Ռ.

¹³ «Ձայն Հայրենեաց» (Պոսթոն), 19. X. 1904, «Դրօշակ» (Ժնև), № 9, սեպտեմբեր, 1904: Նամակը ֆրանսերեն են թարգմանել Մ. Ջերազը և Ժ. Լորիս-Մելիքովը («Ձայն Հայրենեաց», 21. XII. 1904): Ի դեպ, «Ձայն Հայրենեաց»-ը Ֆրանսիայի նախագահին կոչ է անում բարձրացնել իր «արդարադատ» ձայնը, «Դրօշակ»-ը՝ «ազատարար» ձայնը, իսկ ԱՄՆ-ի նախագահի նամակում նշված է «ամենագոր և բողոքող» ձայնը:

¹⁴ Տե՛ս «Դրօշակ», № 8, օգոստոս, 1904:

Դեկտոնի, օգոստոսի 10-ին՝ արտաքին գործերի ղեկավար Հ. Պետտի-Ֆիցմորիսի հետ¹⁵։ Նրանք կաթողիկոսի դիմումը տվել են վերջինիս՝ թագավոր Էդվարդ VII-ին ներկայացնելու համար։ Ի դեպ, սեպտեմբերի 20-ին ինքնաշարժ շնորհակալական նամակ է հղել Ռ. Դեկտոնին ու հայցել նրա միջնորդությունը՝ հայերի նկատմամբ թագավորի բարյացակամ լինելու խնդրանքով¹⁶։

Փարիզ և Լոնդոն կատարած Հ. Սարաճյանի և Ս. Այվատյանի այցելությունները լուսաբանող հայկական մամուլը մշտապես ընդգծում էր նրանց ջերմ ընդունելությունը։ Պետական այրերը կարեկցում էին պատվիրակներին, դիվանագետները սուլթանին բողոքներ և հուշագրեր էին ներկայացնում, հյուպատոսներին հանձնարարում էին Բիթլիսից ու Էրզրումից տեղափոխել Մուշ և իրենց ներկայությամբ գաղղի գործոն դառնալ օսմանյան գործի համար։ Ֆրանսիայի և Մեծ Բրիտանիայի ղեկավար շրջաններում, սակայն, պարզ գիտակցում ու խոստովանում էին, որ այդ ամենը չէր կանգնեցնում կոտորածը, քանի որ դրա դեմ չէր կիրառվում ստիպողական որևէ միջոց։ Աբդուլ Համիդն էլ հայտարարում էր, թե ավերված գյուղերը վերաշինելու է իր միջոցներով, բայց իրականում տների փլատակների վրա կառուցեց հինգ գորանոց։

Պատվիրակներ Հ. Սարաճյանն ու Ս. Այվատյանը սեպտեմբերի 17-ին Լոնդոնից մեկնել են Նյու Յորք։ Սեպտեմբերի 28-ին Վաշինգտոնում նրանք հանդիպել և զրուցել են ԱՄՆ-ի նախագահ Թ. Ռուզվելտի հետ։ Դրանից երկու օր առաջ նրանք ինքնաշարժի նամակի անգլերեն թարգմանությունն արդեն իսկ փոխանցել էին այդ հանդիպման պատասխանատու Ջեյմս Ռեյնոլդսին և նախագահի քարտուղար Վիլյամ Լեբին։

Ասեմք, որ պատվիրակների վերոհիշյալ ուղևորությունների մասին հակիրճ հիշատակություններ կան որոշ աշխատություններում¹⁷։ 2017 թ. «Պատմաբանասիրական հանդես»-ում առիթ ենք ունեցել ներկայացնել ԱՄՆ նախագահ Թ. Ռուզվելտի հետ պատվիրակների հանդիպումը¹⁸։

¹⁵ «Արմենիա» (Մարսել), 06. VIII. 1904, «Դրօշակ», № 8, օգոստոս, 1904, «Ձայն Հայրենեաց» 17. VIII. 1904, Armenians at the Twilight of the Ottoman Era. 2011, 1100; Харазян. 2011, 276–277.

¹⁶ Բեբեբյան. 1977, 34–35, Armenians at the Twilight of the Ottoman Era. 2011, 1104; «Ձայն Հայրենեաց», 21. IX. 1904:

¹⁷ Բեբեբյան. 1977, 34–35, Հայ ժողովրդի պատմություն. 1981, 481–482, Minassian. 2010, 108–109; Махмұрян. 2018, 58.

¹⁸ Махмұрян, Закарян. 2017, 32–45. ԱՄՆ-ի 26-րդ նախագահ Թ. Ռուզվելտը (1858–1919) իր կառավարման տարիներին (1901–1909 թթ.) ու մինչև իր կյանքի վերջը բազմիցս անդրադարձել է Օսմանյան կայսրության հայերի ծանր իրավիճակին։ Առաջին աշխարհամարտի և Հայերի ցեղասպանության տարիներին նա ԱՄՆ-ի կառավարությունից պահանջում էր անհապաղ մասնակցել պատերազմին՝ հատկապես Թուրքիայի հետ հակամարտության տեսանկյունից։ Հայ-սիրիական նպաստամատույց կոմիտեի քարտուղար Ս. Տ. Դատտունին (1915 թ. նոյեմբերի 24, 1916 թ. հունվարի 20) ու Հայ օգնության կոմիտեի նախագահ Բ. Հ. Դոջին (1918 թ. մայիսի 11) գրած նամակներում Թ. Ռուզվելտը խիստ դատապարտել է երիտթուրքերի հրեշավոր վայրագությունները՝ կշտամբելով նախագահ Վ. Վիլսոնին չեզոքություն ու ձգձգումների քաղաքականության համար։

Սասունի ինքնապաշտպանության ուժերի հրամանատարներ Անդրանիկ Օզանյանի, Սարգստի (Գևորգ Չաուչ) և Տարոնեցու (Գեղամ Տեր-Կարապետյան) 1904 թ. հուլիսի 18-ի բարենորոգումների 16 կետից բաղկացած պահանջագիրը ուղղված այդ օրերին Մուշում գտնվող Ֆրանսիայի, Մեծ Բրիտանիայի և Ռուսաստանի հյուպատոսներին

1904 թ. հուլիսի 18-ին Հայ հեղափոխական դաշնակցության Տարոնի և Սասունի կենտրոնական կոմիտեները որպես պաշտոնագիր իրենց պահանջներն էին ներկայացրել Բիթլիսում պաշտոնավարող Ֆրանսիայի, Մեծ Բրիտանիայի և Ռուսաստանի հյուպատոսներ Փ. Ռոբենին, Ու. Հիթբոտին և Վ. Շիրկովին, որոնք այդ ժամանակ գտնվում էին Մուշում: Նկատի ունենալով խնդրո առարկա հարցում փաստաթղթի կարևորությունն ու դրա՝ Խրիմյանի նամակ-խնդրագրերի տրամաբանությունը գուգահեռվելու հանգամանքը՝ ստորև բերենք Անդրանիկի, Գևորգ Չաուչի և Գեղամ Տեր-Կարապետյանի կնիքներով հաստատված «Բեֆորմներու պահանջները», քանի որ դրա նախորդ հրապարակման¹⁹ հետ համեմատած կատարել ենք բնագրային որոշ ճշգրտումներ: Զարմանալի է դրանց նմանությունը կամ կաթողիկոսի նամակների դուռլթներին հետևելու հանգամանքը՝ հաշվի առնելով 1895 թ. մայիսյան հուշագրի հիմք լինելն ու ֆիդայիների կյանքին մշտապես սպառնացող վտանգը, որը հուշում էր, թե ինչ է հարկավոր փոխել հասարակական ու պետական համակարգում:

Ըստ այդմ պահանջագրում նշվում էր.

«ա) Բոլոր բացառիկ ու ժամանակաւոր հարկերուն ոչնչացումը: Գանձելիք այլազան տուրքերու փոխարէն իւրաքանչիւր ընտանիքի համար հողային կալւածներու համեմատութեամբ միանգամ տուրքի մը հաստատումը: Զնջումն տասանորդական վարձակալութեան (աշար իլթիզամը), որ բռնաբարութիւն մըն է հողագործի արդար վաստակներուն:

բ) Տասը տարւան համար հարկերէ ազատում հայերու տնտեսական քայքայեալ վիճակը վերականգնելու համար: Ապառիկներու բաշխումը: Զօրքեր, ոստիկաններ ու կառավարական պաշտօնեաներ չգործածել տուրքեր հաւաքելու: Տեղական եկամուտը գործածել տեղական տնտեսական պէտքերուն:

գ) Զնջել գինւորական տուրքը և անոր փոխարէն հաստատել ընդհանուր գինւորագրութիւն, հայ գինւորներէն կազմելով առանձին գնդեր:

դ) Գիւղային ազգաբնակչութեան խաղաղ կենցաղավարութեանը համար իւրաքանչիւրի բնակչութեան թւին համաձայն 5–10 պահապաններու նշանակումը, որոնք պէտք է գինւած ըլլան արագաձիգ հրացաններով:

ե) Զնջել գէնք կրելու իրաւունքը իսլամական տարրերու համար, որոնք զայն կը գործածեն խաղաղ ժողովուրդը կեղեքելու ու փչացնելու հակառակ պարագայի մէջ ամէն կարգի հպատակներու համար արտօնութիւն գէնք կրելու և հաւասարապէս ազատ ըլլալ ինքնապաշտպանութեան իրաւունքին մէջ:

զ) Վերադարձումն հայոց այն բոլոր հողերուն, գորս իսլամներու խուժանը կամ կառավարութիւնը գրաւեր է հայերէն՝ ուսւթքական պատերազմէն վերջ՝ թէ՛ բռնութեամբ և թէ՛ զանազան էնթրիքներով: Վերադարձումը հայ եկեղեցւոյ այն նւիրական վայրերուն՝ դարաւոր ուխտատեղիներու, տաճարներու, վկա-

¹⁹ Տե՛ս Ս ի մ ո յ ա ն. 1996, 196–198: Վավերագրի միայն Ժգ–Ժե կետերն են ներկայացվել. տե՛ս Հայոց պատմություն. 2015, 47–48:

յարաններու, գերեզմանատներու ևլն, որոնք հակառակ իրենց նւիրականութեան, գրաւուեր են այս կամ այն թիւրք աղաներէ կամ քիւրդ պէյերէ ևլն:

է) Վերահաստատումն սահմանադրական կարգերու: Դաւանանքներու կատարեալ ազատութիւն և հաւասարութիւն: Հայ եկեղեցւոյ նախկին առանձնաշնորհմանց պահպանումը՝ դպրոցներու, եկեղեցիներու շինութեանց և բարեկարգութեանց համար: Կատարեալ թոյլտուութիւն հայ ուխտաւորութեան՝ իրենց ազգային վանքերու և սրբութիւններու: Տեղական մամուլի հաստատութիւն:

ը) Ազատ իրաւունք անցագրի, առւտուրի, վաճառականութեան, տեղափոխութեան ևլն:

թ) Դատաստանական բարենորոգումներ, որով ապահովին ազգաբնակչութեան ամէն դասերու իրաւունքներն և կատարեալ հաւասարութեան ապահովութիւնը:

ժ) Բոլոր հայ գաղթականներուն և պանդուխտներուն (օսմ. հողերէ և թէ արտասահմանէ) վերադարձումը. կատարեալ իրաւունք իրենց հայրենի հողերուն տիրելու. վերադարձումն կրճատուած իրաւունքներու:

ժա) Ազատութիւն բոլոր քաղաքական հայ բանտարկեալներու և ամբաստանեալներու ևլն:

ժբ) Իրենց չարագործութիւնները սանձարձակ ի գործ դնող քիւրդ հեծելազօրաց արդի աւերիչ կացութեան ջնջումը կամ բարեփոխումը: Արգիլել իսպառ որ վրանաբնակ քիւրդեր ամառանոցի պատրւակով հայոց պատկանած լեռները չ'իջնեն, սովորութիւն մը, որ ջնջած էր 94-ի դէպքէն վերջ իրադէներով, սակայն Սասնոյ կառավարութենէ թոյլատրուած է ի վնաս հայերուն, մինչդեռ խեղճ ժողովուրդը գրկած է իր ամառանոցներէն օգտւելէ:

ժգ) Կառավարչապետի մը նշանակումը հայկական վեց նահանգներու համար՝ եւրոպական մեծ պետութեանց հսկողութեան տակ, որ պիտի կառավարէ ազգաբնակչութեան կողմէ ընտրուած խորհրդին աջակցութեամբ: Կառավարիչը պէտք է որ քրիստոնեայ ըլլայ:

ժդ) Եւրոպական խիստ հսկողութիւն (կօնտրօլ) վեց նահանգներու վարչութեան վրայ:

ժե) Ազգաբնակչութեան թւի համեմատ կազմակերպել ժանդարմներ, որոնց մէջ պէտք է լինին քրիստոնեայ պաշտօնեաներ, այն է՝ եւրոպացի սպաներ, և որոնց վերահսկողութեան տակ դուր ժանդարմերի կազմը:

ժզ) Ընդհանուր հատուցում Սասունի և Մշոյ դաշտի հայոց վնասներուն. գիւղերուն վերականգնումը. անոնց տուններուն շինութիւնը, տարեկան ուտեստի, զգեստի, տնական պէտքերու, գոյքերու հոգացում ևլն, ինչպէս և հողային և մշակական գործիքներ:

Ի դիմաց Տարօնոյ—Սասնոյ Կեդր. կօմիտէներու
ԱՆԴՐԱՆԻԿ, ՄԱՐՀԱՏ, ՏԱՐՕՆԵՑԻ
(Կնիքներ)»²⁰:

Այսպես՝ վերոգրյալ պահանջադիրն ամբողջացնում է ինքիմյանի դրույթները՝ ընդլայնելով ու մանրամասնելով դրանք և, հատկապես, շեշտելով հարկային բեռի թեթեւացումը (կետեր ա—գ) և անձի ինքնապաշտպանութեան իրաւունքը (կետեր դ—ե):

²⁰ «Դրօշակ», № 8, օգոստոս, 1904:

Եզրակացություն

Գիտական շրջանառության մեջ դրվող կաթողիկոս Մկրտիչ Խրիմյանի վերը բերված նամակները նոր կողմերից են բացահայտում մեծ Հայի կերպարը: Տերությունների ղեկավարներին հասցեագրված այդ նամակ-դիմումները, Խրիմյանի կազմած պատվիրակության ուղևորությունները Եվրոպա ու ԱՄՆ, նաև՝ Հայ հեղափոխական դաշնակցության Տարոնի ու Սասունի կենտրոնական կոմիտեների դիմումը ցանկալի արդյունք չեն տվել: Մեծ տերությունները որևէ բան չեն ձեռնարկել 1904 թ. ողբերգությունը կամ հետագա օսմանյան օրհասը կանխելու համար: 1904 թ. մայիսի 14-ին գլխավոր ընդհարումն ավարտելուց հետո թուրք ջարդարարներն ու համիդիե զնդերը կոտորել են Սասունում մնացած 8 հազար Հայի ավերելով նրանց 2 հազար տները:

Փաստենք, որ Օսմանյան Թուրքիայի նման ռազմականացված, միապետական կայսրություններն արևմտամետ են դառնում միայն իրենց բանակներն արդիականացնելու ու տարածքային նոր գրավումների հնարավորության համար²¹: Նման պետություններում կարևոր չեն հասարակության, արդյունաբերության կամ գյուղատնտեսության զարգացումը, առավել ևս անձի իրավունքների կամ ազգերի հավասարության պաշտպանության հիմնահարցերը: Ամենևին պատահական չէ, որ 1895 թ. մայիսյան հուլիսի անարդյունք միալլ ժառանգեցին 1913 թ. հունիսի 8-ին Կ. Պոլսում Ռուսաստանի դեսպանատան առաջին թարգմանիչ Ա. Մանդելշտամի կազմած «Հայաստանի համար բարենորոգումների նախնական նախագիծը»²², այնուհետև՝ 1914 թ. փետրվարի 8-ին (հունվարի 26-ին) Կ. Պոլսում կնքված ռուս-թուրքական համաձայնագիրը²³:

Քանի որ Հայկական հարցը միջազգային հարաբերությունների առարկա էր, նկատի ունենանք, որ այս ասպարեզում դիվանագիտության հիմնական գեներ եղել և մնում է ապատեղեկատվությունը, իսկ քաղաքականությունը հաշվի է առնում միայն ուժը: Այդ ծիրում էլ գործող անձինք և նրանց արածը պատմություն են դառնում, երբ բարոյական են: Այս առումով Մկրտիչ Խրիմյանի նամականին դիվանագիտության նշույլ իսկ չի պարունակում, քաղաքականություն էլ չէ, այլ իր նպատակներով ու նշանակությամբ մաքուր պատմություն է: Ինչպես և ինքը՝ Հայ ժողովրդի Հայրիկը:

²¹ A Crime of Silence. 1985, 39, 186; Toynbee. 1969, 241–242; Arlen. 1975, 243–244; The Armenian Genocide in Perspective. 1986, 89; Տատրեան. 1995, 120–121, Dadrian. 1996, 7, 9; Problems of Genocide. 1997, 124, 135–136, 142, 183–184, 281, 303–304, 308–309; Lewis. 2002, 178; Kévorkian. 2006, 17, 29–30; Kodet. 2011, 172, 179–180. Մահմեդական «ազգը գեների տակ» օսմանյան պետական գաղափարախոսության մասին տե՛ս Erickson. 2003, 11.

²² Մանդելշտամի նախագիծը կազմված էր միասնական Հայկական նահանգի համար: Փաստաթղթի դրույթների իրագործմանը իրենց երկրների պատրաստակամություն են հայտնել Մեծ Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի դեսպանները: Այն նույնպես ընդգծում էր ազգային նկարագրով սահմաններ, պահանջում հայերից բռնագավթած հոդերի վերադարձ ու մահմեդական վերաբնակիչների հեռացում (տե՛ս Сборник дипломатических документов. Реформы в Армении 26 ноября 1912 – 10 мая 1914 года. 1915, 53–55, 60–61):

²³ Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828–1923). 1972, 339–342:

Գայանե Մախմուրյան – պ. գ. դ., ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի նորագույն պատմության բաժնի առաջատար գիտաշխատող, միջազգային կարգի ավագ հետազոտող (ISR): Գիտական հետաքրքրությունները՝ Հայկական հարց, Հայոց մեծ եղեռն, Մեծ Բրիտանիայի, ԱՄՆ-ի և Ֆրանսիայի քաղաքականությունը 1918–1920 թթ. ՀՀ-ի նկատմամբ, Ղարաբաղյան շարժում, խորհրդային ու հետխորհրդային հասարակությունները 1988–1994 թթ.: Հեղինակ է 6 մենագրության ու փաստաթղթերի ժողովածուի, 75 հոդվածի:
ORCID:0009-0009-2864-0679. ggmakhm@hotmail.com

Անուշավան Զաքարյան – բ. գ. դ., ՊԲՀ-ի գլխավոր խմբագիր, ՀՀ ԳԱԱ արվեստի ինստիտուտի սիյուռքահայ արվեստի և միջազգային կապերի բաժնի ավագ գիտաշխատող: Գիտական հետաքրքրությունները՝ XX դարակցի առաջին քառորդի հայ իրականության հարցեր, Հայկական հարց և Հայոց ցեղասպանություն, հայ-ուսա պատմագրական, մշակութային կապեր: Հեղինակ է 23 մենագրության ու ժողովածուի, ավելի քան 250 հոդվածների և հրապարակումների:
ORCID:0009-0008-4762-4124. patmhandes@rambler.ru

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի դիմումը. – «Դրօշակ» (Ժնեւ), № 9, սեպտեմբեր, 1904:

Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի խնդրագիրը. – «Ձայն Հայրենեաց» (Պոսթոն), 19. X. 1904:

«Արմենիա» (Մարսել), 06. VIII. 1904:

Բերբերյան Ա. եպիսկոպոս. Հայ-անգլիական եկեղեցիների պատմության էջերից. – «Էջմիածին», 1977, թիվ ԺԲ, էջ 24–35:

Լեո. 2014, Հայկական հարցի վավերագրերը (վերահրատարակություն), կազմ.՝

Է. Մինասյան, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 272 էջ:

Խրիմեան Հայրիկ. 1909, Ծրագիր Բարենորոգմանց, Կ. Պոլիս, տպ. 3. Գ. Փալազաշեան, 29 էջ:

Կիրակոսյան Ա. 1999, Բրիտանական դիվանագիտությունը և արևմտահայության խնդիրը (19-րդ դարի 30-ական թթ. – 1914 թ.), Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 352 էջ:

Կոստանդյան Է. 2008, Մկրտիչ Խրիմյան: Հասարակական-քաղաքական գործունեությունը, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի հրատ., 459 էջ:

Հայ ժողովրդի պատմություն. 1981, հ. VI, Հայաստանը 1870–1917 թվականներին, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1050 էջ:

Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828–1923). 1972, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 809 էջ:

Հայկական հարց. հանրագիտարան. 1996, պատ. խմբ.՝ Կ. Խուրավերդյան, Երևան, «Հայկական հանրագիտարանի գլխավոր խմբագրություն», 527 էջ:

Հայոց պատմություն. 2015, հ. III. Նոր ժամանակաշրջան (XVII դարի երկրորդ կես – 1918 թ.), գիրք II (1901–1918 թթ. հայ գաղթավայրերը, պարբերական մամուլը և մշակույթը XIX դ. և XX դ. սկզբին), Երևան, «Ձանգակ» հրատ., 760 + 32 էջ ներդիր:

«Ձայն Հայրենեաց» (Պոսթոն), 17. VIII. 1904, 21. IX. 1904, 19. X. 1904, 21. XII. 1904:

Պետոյան Վ. 2016, Սասուն, կազմեց և խմբագրեց՝ Ստ. Պետոյանը, Երևան, «Նախաբեմ» հրատ., 744 էջ:

Պողոսյան Հ. Ս. 1985, Սասունի պատմություն (1750–1918), Երևան, «Հայաստան» հրատ., 306 էջ:

Սիմոնյան Հ. Ռ. 1996, Անդրանիկի ժամանակը, գիրք Ա, Երևան, «Կախա», 751 էջ:

Տատրեան Վ. 1995, Հայկական Ցեղասպանությունը խորհրդարանային եւ պատմագիտական քննարկումներով, Բերքի Կա, «Պայքար», 147 էջ:

Րէֆորմներու պահանջները ներկայացած են երեք Սեծ Պետութիւններու հիւպատոսներուն. – «Ղրօշակ» (Ժնեւ), № 8, օգոստոս, 1904:

Геноцид армян в Османской империи. 1982, Сборник документов и материалов. Ред. Нерсисян М. Г. Ереван, «Айастан», 704 с.

Кирасосян А. Дж. 1990, Великобритания и Армянский вопрос (90-е годы XIX века). Ереван, «Айастан», 240 с.

Махмурач Г. Г. 2018, Армения в политике США 1917–1923 гг. Ереван, изд. Института истории НАН РА, 608 с.

Махмурач Г., Закарян А. 2017, Армения в политических взглядах Теодора Рузвельта. – ИФЖ, № 2, с. 32–45.

Сборникъ дипломатическихъ документовъ. Реформы въ Арменіи 26 ноября 1912 – 10 мая 1914 года. 1915. Петроградъ, «Государственная типографія», 294 с.

Сборник договоров России с другими государствами 1856–1917. 1952. М., «Госполитиздат», 470 с.

Харазян М. 2011, От иллюзии к трагедии. Французская общественность об Армянском вопросе: от абдул-гамидовских погромов до младотурецкой революции (1894–1908). Ереван, авторское издание, 416 с.

Affaires Arméniennes. 1897, Projets de reformes dans l'Empire ottoman. 1893–1895. Ministère des affaires étrangères. Documents Diplomatiques. Paris, “Imprimerie Nationale”, 371 p.

Arlen M. J. 1975, Passage to Ararat. New York, “Farrar, Straus and Giroux”, 312 p.

Armenians at the Twilight of the Ottoman Era. 2011, 1104

The Armenian Genocide in Perspective. 1986, ed. Hovannisian R.G. New Brunswick NJ and London, “Zed Books”, 215 p.

Blake R. 1967, Disraeli. New York, “St. Martin’s Press”, 848 p.

Correspondence Respecting the Asiatic Provinces of Turkey. 1904, Presented to Both Houses of Parliament by Command of His Majesty, October 1904, Turkey, № 3, London, “HMSO”, 84 p.

A Crime of Silence. 1985, The Armenian Genocide, Permanent Peoples’ Tribunal. London, “Zed Books”, 251 p.

Dadrian V. N. 1996, German Responsibility in the Armenian Genocide. Cambridge MA, “Blue Crane Books”, 304 p.

Douglas R. 1976, Britain and the Armenian Question 1894–7. – “The Historical Journal” (Cambridge UK), vol. 19, № 1, pp. 113–133.

Erickson E. J. 2003, Defeat in Detail, The Ottoman Army in the Balkans, 1912–1913. Westport and London, “Praeger”, 432 p.

Feuchtwanger E. J. 2000, Disraeli. London, “Oxford University Press”, 256 p.

“The Globe” (London), 14 June 1878; 28 June 1878.

Hovannisian R. 1971, The Republic of Armenia. vol. I. The First Year, 1918–1919. Berkeley, Los Angeles, London, “University of California Press”, 547 p.

- Kévorkian R. 2001, The Armenian Population of Sassoun and the Demographic Consequences of the 1894 Massacres. – “The Armenian Review” (Watertown Mass.), vol. 47, № 1–2, pp. 41–53.
- Kévorkian R. 2006, Génocide des Arméniens. Paris, “Odile Jacob”, 1007 p.
- Kodet R. 2011, The Question of Ottoman Weakness at the Beginning of the 20th Century. – “West Bohemian Historical Review” (Pilsen), № 1, pp. 171–183.
- Letter from Khramean Hayric, Catholicos of Armenia, to Theodore Roosevelt. 1904. Theodore Roosevelt Papers. Library of Congress Manuscript Division. Theodore Roosevelt Digital Library, Dickinson State University. – <https://theodorerooseveltcenter.org/Research/Digital-Library/Record?libID=o156378>.
- Lewis B. 2002, The Emergence of Modern Turkey, 3rd ed. Oxford, “Oxford University Press”, 568 p.
- Minassian O. 2010, A History of the Armenian Apostolic Orthodox Church in the United States (1888–1944). Monterey CA, “Mayreni Publishing”, 431 p.
- News Reports from the International Press. 2011, comp. and ed. V. Mekhitarian, vol. I The New York Times 1890–1914. Yerevan, “Genocide Documentation and Research Center”, 1612 p.
- Problems of Genocide. 1997. Cambridge Ma, “Zoryan Institute”, 440 p.
- “The Spectator” (London), 22 June 1878.
- Sumner B. H. 1937, Russia and the Balkans, 1870–1880. New York, “Oxford University Press”, 724 p.
- Toynbee A. 1969, Experiences. London, “Oxford University Press”, 417 p.
- Woodward E. L. 1920, The Congress of Berlin, 1878, Handbook № 54. London, “HMSO”, 55 p.

REFERENCES

- Amenayn Hayots’ Kat’voghikosi dimumy. – “Droshak” (Zhnev), № 9, September, 1904 (In Armenian).
- Amenayn Hayots’ Kat’voghikosi khndragiry. – “Dzayn Hayreneats”, (Post’von), 19. XI. 1904 (In Armenian).
- “Armenia” (Marsel), 06. VIII. 1904 (In Armenian).
- Berberyan A. yepiskopos. 1977, Hay-angliakan yekeghets’ineri patmut’yan ejerits’. – “Ejmiatsin”, t’iv ZHB, ej 24–35 (In Armenian).
- “Dzayn Hayreneats” (Post’von), 17. VIII. 1904, 21. IX. 1904, 19. X. 1904; 21. XII. 1904 (In Armenian).
- Genotsid armyan v Osmanskoy imperii. 1982, Sbornik dokumentov i materialov. Red. Nersisyan M. G. Yerevan, “Ayastan”, 704 s. (In Russian).
- Hay zhoghovrdi patmut’yun. 1981, h. VI, Hayastany 1870–1917 t’vakannerin, Yerevan, HSSH GA hrat., 1050 ej (In Armenian).
- Hayastany mijazgayin divanagitut’yan yev sovetakan artak’in k’aghak’akanut’yan p’astat’ght’erum (1828–1923). 1972, Yerevan, “Hayastan” hrat., 809 ej (In Armenian).
- Haykakan harts’ hanragitaran. 1996, pat. khmb. K. Khudaverdyan, Yerevan, “Haykakan hanragitarani glkhavor khmbagrut’yun”, 527 ej (In Armenian).
- Hayots’ patmut’yun. 2015, h. III, Nor zhamanakashrjan (XVII dari yerkrord kes – 1918 t’.), girk’ II (1901–1918 t’t’. hay gaght’avayrery, parberakan mamuly yev mshakuyt’y XIX d. yev XX d. skzbin), Yerevan, “Zangak” hrat., 760 + 32 ej nerdir (In Armenian).

- Kharazyan M. 2011, Ot illyuzii k tragedii. Frantsuzskaya obshchestvennost' ob Armvnskom voprose: ot abdul-gamidovskikh pogromov do mladoturetskoy revolyutsii (1894–1908). Yerevan, Avtorskoye izdaniye, 416 s. (In Russian).
- Khrimean Hayrik. 1909, Tsragir Barenorogmants', K. Polis, “Եր. Կ. Բարենորոգման”, 29 էջ (In Armenian).
- Kirakosyan A. Dzh. 1990, Velikobritaniya i Armyanskiy vopros (90-ye gody XIX veka). Yerevan, “Ayastan”, 240 s. (In Russian).
- Kirakosyan A. 1999, Britanakan divanagitut'yuny yev arevmtahayut'yan khndiry (19-rd dari 30-akan t't'. – 1914 t'.), Yerevan, HH GAA “Gitut'yun” hrat., 352 էջ (In Armenian).
- Kostandyan E. 2008, Mkrtich' Khrimyan. Hasarakakan-k'aghak'akan gortsuneut'yuny, Yerevan, HH GAA patmut'yun institut, 459 էջ (In Armenian).
- Leo. 2014, Haykakan harts'i vaveragrery (verahratarakut'yun), kazm. E. Minasyan, Yerevan, YePH hrat., 272 էջ (In Armenian).
- Makhmuryan G. G. 2018, Armeniya v politike SSHA 1917–1923 gg. Yerevan, Izd. Instituta istorii NAN RA, 608 s. (In Russian).
- Makhmuryan G., Zakaryan A. 2017, Armeniya v politicheskikh vzglyadakh Teodora Ruzvel'ta. – IFZH, № 2, s. 32–45 (In Russian).
- Petoyan V. 2016, Sasun, kazm. yev khmb. St. Petoyan, Yerevan, “Nakhabem” hrat., 744 էջ (In Armenian).
- Poghosyan H. M. 1985, Sasuni patmut'yun (1750–1918), Yerevan, “Hayastan” hrat., 306 էջ (In Armenian).
- Reformneru pahanjery nerkayats'wats yen yerek' Mets Petut'iwnneru hiwpatosnerun. – “Droshak” (Zhnev), № 8, ogostos, 1904 (In Armenian).
- Sbornik diplomaticeskikh dokumentov. Reformy v Armenii 26 noyabrya 1912 – 10 maya 1914 goda. 1915. Petrograd, “Gosudarstvennaya tipografiya”, 294 s. (In Russian).
- Sbornik dogovorov Rossii s drugimi gosudarstvami 1856–1917. 1952. M., “Gospolitizdat”, 470 s. (In Russian).
- Simonyan H. R. 1996, Andraniki zhamanaky, girq A, Yerevan, “Kaissa”, 751 էջ (In Armenian).
- Tatlean V. 1995, Haykakan ts'eghaspanut'iwny khorhraranayin yev patmagitakan k'narkumnerov, Berk'li Ka, “Payk'ar”, 147 էջ (In Armenian).

ПИСЬМА МКРТИЧА ХРИМЯНА ОТ 30 МАЯ 1904 Г. ПРЕЗИДЕНТАМ
ФРАНЦИИ И США В КОНТЕКСТЕ ПРОБЛЕМЫ РЕФОРМ
В ЗАПАДНОЙ АРМЕНИИ

ГАЯНЭ МАХМУРЯН, АНУШАВАН ЗАКАРЯН

Р е з ю м е

Ключевые слова: письма Мкртича Хримяна, Западная Армения, Османская империя, реформы, резня, самооборона Сасуна 1904 г., Теодор Рузвельт, Эмиль Лубе, Эдуард VII, Овсеп Сараджян, Саак Айватян, Андраник Озанян, Геворг Чауш, Гегам Тер-Карапетян.

В 1878–1904 гг., и особенно с 1895 года, шла непримиримая борьба между блоком Великих держав, добивавшихся осуществления реформ в Западной Армении, страдавшей под игом Османской империи, и стремлением Высокой Порты сорвать эти процессы. Англия, Франция и Россия, при всех противоречиях и соперничестве между ними, вырабатывали совместные программы, чтобы утвердить капиталистические основы в Османской империи. В известном меморандуме, подписанном 11 мая 1895 г. в Константинополе послами этих стран Ф. Карри, П. Камбоном и А. Нелидовым, Западная Армения рассматривалась как единая территория управления, подвергающаяся государством национальным, экономическим и административным притеснениям. Не желая ограничивать свою беспредельную автократию и безудержную эксплуатацию армян даже элементарными законами, Высокая Порта заменила навязываемые ей нововведения политикой изгнания армян с их Родины и лишения автохтонных жителей их земли. Западная Армения стала мишенью самого дикого насилия со стороны курдских племен, полиции и регулярной армии. Здесь не было условий даже для обеспечения минимальной безопасности жизни, собственности и передвижения людей.

Стремившийся помочь своему народу Мкртич Хримян был привлечен к разработке государственных программ о реформах с 1876 года. 13 июня – 13 июля 1878 г. он как глава делегации представил документы участникам Берлинского конгресса. После массовых абдугамидовских погромов 1894–1896 гг., 23 января – 18 июля 1904 г. Сасун снова стал жертвой этой политики. В этом крае малочисленные отряды самообороны старались защитить от государственного террора 30 тысяч армян. Во время нападения османской армии на Сасун, 30 мая 1904 г., католикос подготовил письма и направил делегацию к президенту Франции Эмилю Лубе, британскому королю Эдуарду VII и президенту США Теодору Рузвельту. 1 июня Хримян составил письмо, адресованное российскому императору Николаю II. Исходя из майского меморандума 1895 г., Мкртич изложил президентам минимальные требования о реформах, обращаясь к Великим державам с просьбой проконтролировать осуществление нововведений. 18 июля 1904 г. аналогичные требования были представлены также наблюдавшим за сасунскими событиями трем европейским консулам командирами сил самообороны Андраником Озаяном, Геворгом Чаушем и Гегамом Тер-Карапетяном.

16 июля, 10 августа и 28 сентября этого же года члены сформированной католикосом Мкртичем Хримяном делегации – архиепископы Овсеп Сараджян и Саак Айватын вручили в Париже, Лондоне и Вашингтоне его письменную просьбу руководителям этих стран. Письма свидетельствовали как о необходимости изменить положение, так и о крайней незащищенности армянского народа, находившегося в огромной опасности. Однако обращения католикоса не принесли желаемых результатов. Главы держав и, в частности, президент США Т. Рузвельт, осознавали, что Османская империя не осуществит реформ без обеспечения внешней силой надзора.

*Гаянэ Махмурян – д. и. н., ведущий научный сотрудник отдела новейшей истории Института истории НАН РА, старший исследователь междуна-
родного класса (ISR). Научные интересы: Армянский вопрос, Геноцид
армян, политика Великобритании, США и Франции в отношении Респу-
блики Армении 1918–1920 гг., Карабахское движение, советское и постсо-
ветское общество в 1988–1994 гг. Автор 6 монографий и сборника архив-
ных документов, 75 статей.*

ORCID:0009-0009-2864-0679. ggmakhm@hotmail.com

*Анушаван Закарян – д. филол. н., главный редактор ИФЖ, старший науч-
ный сотрудник отдела искусства армянской диаспоры и международных
связей Института искусств НАН РА. Научные интересы: вопросы армян-
ской действительности первой четверти XX века, Армянский вопрос и
Геноцид армян, армяно-русские историко-литературные и культурные
связи. Автор 23 монографий и сборников, более 250 статей и публикаций.*
ORCID:0009-0008-4762-4124. patmhandes@rambler.ru

LETTERS BY MKRTICH KHRIMIAN, DATED 30 MAY 1904, TO THE
PRESIDENTS OF FRANCE AND THE USA IN THE CONTEXT OF THE
REFORM PROGRAMS FOR WESTERN ARMENIA

GAYANE MAKHMOURIAN, ANUSHAVAN ZAKARYAN

Summary

*Keywords: letters by Mkrtich Khrimian, Western Armenia, Ottoman Empire,
reforms, massacres, self- defense of Sasun in 1904, Theodore Roosevelt, Emile
Loubet, Edward VII, Hovsep Sarajian, Sahak Ayyatian, Andranik Ozanian,
Gevorg Chaush, Gegham Ter-Karapetian.*

An irreconcilable struggle was waged in 1878–1904, and particularly since 1895, between the block of Great Powers seeking to implement reforms in Western Armenia, that suffered under the yoke of the Ottoman Empire, and the longing of the Sublime Porte to abort these processes. England, France and Russia, notwithstanding all controversies and rivalries between them, elaborated joint programs to establish capitalist fundamentals in the Ottoman Empire. The ambassadors of these countries Ph. H. Currie, P. Cambon and M. Giers signed the famous memorandum in Constantinople on May 11, 1895, in which Western Armenia was regarded as a single territory of governance undergoing to national, economic and administrative oppression by the state. Unwilling to limit its unbridled autocracy and infinite exploitation of the Armenians even by most basic laws, the Sublime Porte replaced mandatory innovations by the policy of expelling the Armenians and depriving the autochthonous inhabitants of their lands. Western Armenia became a target of the most savage violence implemented by the Kurdish tribes, police, and the regular army. There were no

conditions here to ensure even minimal security for life, property and movement of people.

Catholicos Mkrtych Khrimian, who tried to help his nation, had been involved in the elaboration of the state programs of reforms since 1876. From June 13 to July 13 of 1878, he, as a head of the delegation, submitted documents to the partakers of the Berlin Congress. After the mass abdulhamidian massacres of 1894–1896 and from 23 January to 18 July of 1904, Sasun became a victim of this policy again. In this region, small self-defense detachments strived to defend 30 thousand Armenians from the state terror. During the Ottoman army's assault on Sasun, the Catholicos compiled letters and on May 30 of 1904 sent a delegation to the President of France Emile Loubet, the British King Edward VII and the US President Theodore Roosevelt. On June 1, Khrimian addressed a letter to the Russian Emperor Nicholas II. Based on the memorandum of May 1895, Mkrtych Khrimian laid out to the Presidents his minimal demands for reforms and asked for the Great Powers control over the implementation of innovations. On July 18, 1904, Andranik Ozanian, Gevorg Chaush and Gegham Ter-Karapetian, the commanders of the self-defence forces, presented similar demands to the three European Consuls, who observed the Sasun events on the spot.

On July 16, August 10 and September 28 of 1904, the members of the delegation, formed by the Catholicos Mkrtych Khrimian, Archbishops Hovsep Sarajian and Sahak Ayvastian delivered his written request to the leaders of these countries in Paris, London and Washington. The letters testified both to the need to change situation, and to the fact that the Armenian people was utterly defenseless and in exceedingly dangerous position. Nevertheless, the appeals of the Catholicos did not bring the desired results. The heads of the Powers and the US President T. Roosevelt in particular, realized that the Ottoman Empire would not implement reforms without external, forceful supervision.

Gayane Makhmourian – Doctor of Sciences in History, Leading Researcher at the Department of Contemporary History of the Institute of History of NAS RA, International Senior Researcher. Scientific interests: the Armenian Question, the Armenian Genocide, politics of Great Britain, USA and France in regard to the Republic of Armenia in 1918–1920, the Karabakh movement, Soviet and post-Soviet society in 1988–1994. Author of 6 monographs, compilation of archival documents, and 75 articles.

ORCID:0009-0009-2864-0679. ggmakhm@hotmail.com

Anushavan Zakaryan – Doctor of Philological Sciences, Editor-in-Chief of the “Historical and Philological Journal” of NAS RA, Senior Researcher at the Department of Art of the Armenian Diaspora and International Relations of the Institute of Arts of NAS RA. Scientific interests: issues of the first quarter of the Armenian reality of the XX century, the Armenian Question and the Armenian Genocide, Armenian-Russian historical, literary and cultural ties. Author of 23 monographs and collections and over 250 articles and publications.

ORCID:0009-0008-4762-4124. patmhandes@rambler.ru